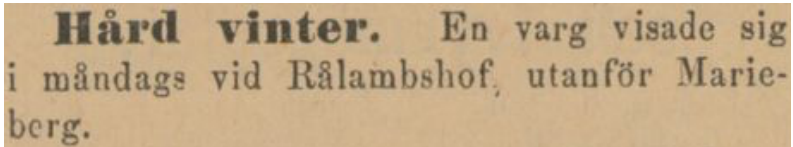

Att kontextualisera det oartikulerade: Om vargar och hur vi lyssnar till dem

Karin Dirke

Hård vinter. En varg visade sig i måndags vid Rålambshof, utanför Marieberg.

Dalpilen 29 januari 1886 Public domain / CC-0

I tidningen *Dalpilen* publicerades den 29 januari 1886 en notis med rubriken ”Hård vinter”. Notisen bestod av en enda mening: ”En varg visade sig i måndags vid Rålambshof, utanför Marieberg”. Det pregnanta tillkännagivandet innehåller en hel värld av föreställningar.

I detta kapitel ska jag vända och vrida på denna notis i syfte att undersöka hur tolkningar kan öppnas och prövas mot olika kontexter. Vilka sammanhang kan jag frammana om jag läser den lilla artikeln från olika perspektiv? Vilka möjliga ramverk finns genom vilka jag kan ge notisen mening? Det gäller att läsa orden kreativt och noggrant utan att ta dem eller deras sammanhang för givna. Jag ska bryta upp till synes givna positioner och destabilisera dem. Det handlar om att utmana källmaterial men också om att utvinna kunskap om en varg i Stockholmstrakten, föreställningar om den hos tidningsmakare och läsare, vad som skrämde människor i 1800-talets Sverige och hur vi i allmänhet kan lyssna till vargar.

Hur du kan referera till det här kapitlet:

Dirke, K. 2022. Att kontextualisera det oartikulerade: Om vargar och hur vi lyssnar till dem. I: Bergwik, S., Holmberg, L., & Dirke, K. (red.) *Konsten att kontextualisera: Om historisk förståelse och meningsskapande*, pp. 139–150. Stockholm: Stockholm University Press. DOI: <https://doi.org/10.16993/bbt.i>. License: CC BY 4.0.

Notisens rubrik knyter an till en gammal, folklig uppfattning som sammanbinder vargar med kyla och långa, mörka vintermånader. En kall och svår vinter drabbade såväl människor som djur och födde en viss desperation hos båda. Kylan drev, enligt traderad zoologisk och folklig kunskap, den skygga vargen att närma sig människan.¹ Det är, så kan jag läsa notisen, den hårda vintern som fört vargen till stockholmstrakten. Därmed kunde åsynen av en varg också innebära ett förebud om svåra tider. 1700-talets främste djurskildrare Magnus Orrelius noterade hur vargen kunde tolkas som ett dåligt omen, ett tecken på ondska och att hårda tider stod för dörren. Orrelius beskrivning av djurens utseende lämnar mig inte i ovisshet om vad för slags djur man har att göra med: ”Thesse är så store som de starckaste hundar, öfwertäckte med Ask-grådt stråft hår. Hafwa stort hufwud, widt och merendels upspärradt gap, samt hwita starcka tänder som sittja i ordning såsom Såg-taggar”.²

För moralisten Orrelius utgjorde vargen en gränspost mellan civilisation och vildhet, mellan människa och djur. Om vargens vanor får jag veta att de är snåla och glupska samt att de angriper alla tama eller vilda djur som de kan komma åt och de ”skona ej heller Människor, när de af hunger och kjöld tillika blifwa beswärade”.³ I Orrelius beskrivning var vargen en representant för det onda hos människan, en varning för hur människan kunde förfalla om hon inte aktade sig. ”Wargen warder ju argare och illfundigare ju längre han lefwer, kan han therutinnan wara et lefwande aftryck af en Människa, som framhårdar i thet ondt är”.⁴

Vargen verkade representera en omänsklighet som var värre än rovdjurets.⁵ Det tycks vara denna sorts rädslor som ligger bakom omnämmandet av vargen i tidningen. Kyla och svåra vinterförhållanden förvandlar vargen till ett hot mot både människor och djur. Att den syns i närheten av Stockholm antyder att den är

¹ Staffan Fridell & Ingvar Svanberg: *Däggdjur i svensk folklig tradition* (Stockholm, 2007), 80.

² Magnus Orrelius: *Historia animalum* avsnitt IV (Stockholm, 1750), opag. 2.

³ Orrelius: *Historia animalum*, opag. 3.

⁴ Orrelius: *Historia animalum*, opag. 8.

⁵ Philip Armstrong, *What animals mean in the fiction of modernity* (London, 2008), 23.

desperat nog att närma sig storstaden. En sådan varg är värd att nämna även i en lokal tidning i Dalarna.

Dessa folkliga idéer är fascinerande, men än intressantare finner jag formuleringen att vargen ”visade sig”. Notisen berättar inte om att någon sett en varg, eller att vargen siktats, utan formuleringen gör vargen till den verksamma parten. Djuret har alltså, enligt notisen, aktivt framträtt – visat sig – och på så sätt själv tillskansat sig ett omnämnande i tidningen. Det lilla klippet döljer alltså inte bara en värld av folkliga föreställningar om hur vi kan tolka vargars uppträdande, utan innehåller även vargen själv, som gjort något för att omnämnas i tidningen.

Teoretiska ingångar till vargen

Vargen berättar inte om vad den gjorde i Rålbambshov, var den var på väg eller varför den visade sig. För att komma åt kunskap om vargen behöver jag alltså en teoretisk ingång, ett perspektiv med vilket jag kan avkoda vargens beteende. Det senaste årtiondet har frågan om det icke-mänskliga i historien väckt allt större uppmärksamhet. Forskare har funnit att det är viktigt att fundera över hur vi kan lyssna till andra röster än de som omedelbart talar till oss i traditionella källor som texter. I centrum för dessa diskussioner befinner sig begreppet ”agens”. Utgångspunkten finns bland annat i poststrukturalismen och i synnerhet i Jacques Derridas text ”The Animal That Therefore I Am (More to Follow)” som har kommenterats av Donna Haraway och Cary Wolfe bland andra.⁶ Derrida ställer frågan om vad vi menar med begreppet människa och om det ens är möjligt att förstå utan att föreställa oss ett ”djur” som det inte är. För att förstå människan blir det nödvändigt att uppfatta det icke-mänskliga. Idén om den förnuftiga människan förutsätter på så sätt det irrationella djuret.⁷ Vidare har Derridas revision av definitionen av vad som utgör ett språk ytterligare minskat utrymmet mellan mänskliga

⁶ Jacques Derrida: “The animal that therefore I am (more to follow)”, *Critical Inquiry* 28: 2 (2002), 369–418. Se också Cary Wolfe: *What is post-humanism?* (Minneapolis, 2010) och Donna Haraway: *When species meet* (Minneapolis, 2008).

⁷ Erica Fudge: *Pets* (London, 2014), 6f.

och icke-mänskliga djur.⁸ Dessa perspektiv har öppnat för att ställa frågor om djurets horisont, vad dess synvinkel kan tillföra historien.

Intresset för det icke-mänskliga härrör också från ”Science and Technology Studies” (STS), med utgångspunkt i framför allt Bruno Latours aktör-nätverksteori. Här betyder agens en ömsesidig påverkan mellan ting som befinner sig i nätverk.⁹ Följden av dessa resonemang blir att jag, istället för att tala om hur människor agerar i sin kontext, behöver beakta en mängd ting som påverkar varandra. Vi tycks leva i en värld där varelser interagerar i komplicerade relationer. Meningsskapandet kan inte längre vara förbehållet människan.¹⁰ Det kan till och med avläsas i själva nätverket, i utrymmet mellan aktörerna.

Det finns alltså flera sammanhang mot vilka jag kan förstå mitt tidningsklipp. Idéhistoriker sysslar med idéer, föreställningar som innehåller mening. Dessa formas av allehanda meningsskapande varelser och ting, enligt dessa perspektiv inte bara människor. Det som tidigare uppfattades som bakgrund kan därmed lika gärna träda i förgrunden. En specifik utgångspunkt är inte längre privilegierad och inte bara språkliga uttryck bundna till ett förnuft spelar roll i världen. Enkelt uttryckt innebär det att forskare kan tillskriva andra aktörer än mänskliga betydelse och följaktligen att andra källmaterial än texter bör tillmätas mening.

Mening uppstår dessutom inte bara i människor utan kan växa i nätverk och symbioser och till och med formas i utrymmet mellan organismerna.¹¹ Jag måste alltså syna inte bara de artikulerade utsagorna som möter mig i texter utan även de materiella tingen som uppbär dem och inte minst utsagornas färdvägar. De traditionella kontexterna, kronologin och de sammanhang jag lärde mig

⁸ Sarah E. McFarland & Ryan Hediger (red.): *Animals and agency. An interdisciplinary exploration* (Leiden, 2009), 10.

⁹ Chris Pearson, ”History and animal agencies”, i Linda Kalof (red.), *The Oxford handbook of animal studies* (New York, 2014).

¹⁰ Inom antropologin talar man om ”multispecies ethnography” och beskriver det som ett sätt att studera organismer vars liv påverkar varandra. S. Eben Kirksey & Stefan Helmreich: ”The emergence of multispecies ethnography”, *Cultural Anthropology* 25: 4 (2010), 545–576.

¹¹ Kirksey & Helmreich: ”The emergence of multispecies ethnography”, 545f.

om på grundkursen, bryter samman. Meningsskapandet kan inte längre enbart avläsas i texter och jag måste acceptera att mening inte nödvändigtvis ens artikuleras på ett för mig uppenbart sätt.

Men om jag tänker mig att vargen i notisen ovan påverkar sin omgivning precis som andra ting som befinner sig i nätverk av relationer, så skiljer den sig inte från andra ting, de stenar den travar över eller den trycksvärta som färgar papperet i tidningen den omnämns i. Ändå kan vargen bestämma sig för att vända och springa åt ett annat håll. Den kan stanna och hota sin betraktare eller gömma sig i närmaste snår. Vargen kan fatta aktiva beslut om hur och när den ska röra sig, om den ska fly eller slåss, om den ska gömma eller visa sig. Beslut som, i någon mening, kan beskrivas som politiska eftersom de har möjlighet att förändra maktrelationer i tillvaron.¹² Jag menar, att vi bör göra skillnad mellan livlösa ting och levande varelser. Att det levandes agens är något annat än de döda tingens.¹³ Varelser som *vill* något, har intressen, gör en annan inverkan på sin omvärld än objekt. Jag måste därför stanna upp ett ögonblick för att reflektera över vilka dessa intressen kan vara.

Vargens intressen

Vad vet jag om vargen? Den var 1886 en rar invånare i de svenska skogarna. Under 1700- och 1800-talet hade det bedrivits kampanjer i syfte att utrota vargen i Sverige. Myndigheterna uppmanade människor att döda vargar med hot om påföljd vid underlåtenhet och ett belöningssystem för lyckosam avlivning. Man använde varggropar, nät, gift och storskalig jakt för att komma åt vargen. Den statliga rovdjurspolitiken växte fram ur en militär organisation där vargen konfigurerats som en inkräktare. Vargen beskrevs i 1800-talets zoologiska litteratur som en invandrare, en främling som kommit från Norge, Finland eller Ryssland. I en nationalistisk konstruktion skildrades vargen som osvensk, som en

¹² Jacob Bull (red): *Animal movements, moving animals. Essays on direction, velocity and agency in humanimal encounters* (Uppsala, 2011), 27f.

¹³ För en översiktlig men träffsäker kritik av såväl cultural studies som aktör-nätverksteori se Cary Wolfe: "Human, all too human. 'Animal studies' and the humanities", *PMLA* 124: 2 (2009), 564–575.

representant för det främmande.¹⁴ Ur denna synvinkel kan vargens framträdande i den lilla tidningsartikeln förstås som en allmän varning för främmande makters intrång på svenskt territorium. Vargens uppdykande kan tolkas som ett budskap om ett vagt hot och om vikten att försvara landets gränser.

Jaktmetoderna för att utrota vargen gav ett högst varierande resultat. Mot slutet av 1800-talet hade, trots detta, antalet vargar i Sverige minskat till några få hundratal till följd av jakttrycket, minskade stammar av rådjur, hjort och älg och, inte minst, förlust av vargvänliga marker.¹⁵

Vargar idag lever ofta i familjegrupper med en komplicerad social organisation som består av individer som är släkt med varandra. Jag kan förvisso inte ta för givet att vargar 1886 levde sina liv på samma sätt som vargar gör idag. Det är dessutom svårt att dra generella slutsatser om hur vargar lever eftersom det finns stora skillnader mellan grupper och individer. Samtidigt behöver jag utgå från någon slags kunskap om hur vargar brukar göra, eftersom vargen själv inte kommer att ge besked. Vargens familjegrupp har ett revir och runt tvåårsåldern lämnar unga vargar reviret för att söka sig ett eget.¹⁶

Vargar rör sig genom landskapet med ett syfte. De interagerar med sin omgivning och är högst medvetna om den. Ekologisk forskning visar att även rovdjur anpassar sitt beteende, på liknande sätt som bytesdjur, i förhållande till tryck från upplevda hot. De som hotar de stora rovdjuren, och som de mycket väl förstår, är människor. Björnar som kommer i närheten av människan tycks aktivt försöka hålla sig undan. De verkar förmå att tämligen precist (i fråga om tid och plats) anpassa sitt beteende

¹⁴ Roger Bergström, Karin Dirke & Kjell Danell: "The wolf war in Sweden during the eighteenth century. Strategies, measures and leaders", i Patrick Masius & Jana Sprenger (red.), *A fairytale in question. Historical interactions between humans and wolves* (Cambridge, 2015). Föreställningen härrör från en folklig tradition som beskrivit vargen som främmande och inplanterad. Se Fridell & Svanberg: *Däggdjur i svensk folklig tradition*, 77.

¹⁵ Bergström, Dirke, Danell: "The wolf war in Sweden".

¹⁶ Henrik Ekman, *Vargen: den jagade jägaren* (Stockholm, 2010), 30.

efter när och var människor är aktiva och alltså utgör ett hot.¹⁷ Även vargar väljer uppehållsplats mer utifrån avstånd från människan än utifrån naturtyp.¹⁸ I valet mellan vargvänliga marker, det vill säga landskap som är gynnsamma för vargar, och människofria marker föredrar vargen det senare. Stora rovdjur tycks inte bara akta sig för människor utan de förefaller förstå om de är jaktbara eller inte, det vill säga de verkar veta när det är jakttid och vilka djur som får skjutas.¹⁹ Det tycks alltså som att stora rovdjur prioriterar att hålla sig undan människan. I de stora rovdjurens värld finns uppenbarligen ett högst påtagligt hot framför andra – människan. Man kan dessutom med fog säga att det hot människor idag utgör mot stora rovdjur inte var så mycket mindre i slutet av 1800-talet.

Jag kan därmed argumentera för att vargen i mitt tidningsklipp ovan inte alls ”visade sig” utan snarare ”blev upptäckt”. Vargen som art hade under lång tid utsatts för ett relativt hårt jakttryck. De vargar som fanns kvar ville troligen hålla sig så långt från människor som möjligt. Uppdykandet vid Rålbambshov kan därför ha varit ett misstag. Vargen i tidningsnotisen var kanske en ung varg på vandring? Sådana kan vandra mycket långt och i flera år innan de slår sig till ro.²⁰ I ett glest bevargat landskap får ungvargen leta länge efter sällskap.

Om jag ska ta frågan om agens på allvar måste jag alltså erkänna att det finns olika typer av agens som är möjliga att avläsa i mitt lilla tidningsklipp. Det finns den agens som vargen utövar som ting, utan att vara medveten om sin roll i historien. I sådant avseende inverkar vargen genom att påverka sin omgivning, i detta fall den redaktör som valt att skriva om vargen i tidningen. Vargen förmår tidningen att nämna den, kanske på grund av sin sällsynthet, det ovanliga i att en varg syns i Stockholmstrakten. Vargens rörelsemönster påverkar flödet av nyheter i *Dalpilen*. Historikern

¹⁷ Andres Ordiz, Ole-Gunnar Støen, Miguel Delibes et al., ”Predators or prey? Spatio-temporal discrimination of human-derived risk by brown bears”, *Oecologia* 166:1 (2011) <https://doi.org/10.1007/s00442-011-1920-5>, 63.

¹⁸ Ordiz et al., ”Predators or prey?”, 60.

¹⁹ Andres Ordiz et al., ”Do bears know they are being hunted?”, *Biological Conservation* 152 (2012), 21–28.

²⁰ Ekman, *Vargen*, 30.

Chris Pearson, som intresserar sig för djurs agens i historien menar att denna typ av agens inte är renodlad. Det är snarare en slags historiskt specifik blandning mellan tekniska, mänskliga och icke-mänskliga aktörer.²¹ Vargen själv har ingen vilja i sammanhanget men likväl kan det vara intressant att diskutera vad som föranleder vargen att omnämnas i tidningen.

En annan form av agens är mer avsiktlig. Här frågar jag efter vargens vilja. Jag föreställer mig att det finns en verklig varg bakom tidningsnotisen i exemplet, en varg som har ett syfte med det den gör. Om vargens intressen är av vikt för min diskussion räcker det inte med tidningsklippet för analysen. En teoretisk ingång, där jag utgår ifrån att vargen har intentioner och påverkar sin omgivning blir nödvändig. Jag behöver alltså läsa mitt källmaterial kreativt och kritiskt och inte minst söka information utanför mina vanliga tassemarker.²² Kanske får jag konsultera annan kunskap om vargens beteende för att komma åt denna agens. I exemplet ovan får ekologisk forskning om stora rovdjur bidra till tolkningen. Jag behöver erkänna att vargen har intressen och att dessa spelar in i händelseförloppet. I detta erkännande ryms också tanken att dessa intressen – och vargen själv – förtjänar en plats i historieskrivningen.

Att tolka vargen

Samtidigt öppnar sig en rad frågor. Det finns problem med att göra mig till tolk för vargen. Med vilken rätt eller förmåga representerar jag andra? Att som forskare skriva om andra innebär alltid etiska dilemman. Jag, som idéhistoriker, tillskriver regelmässigt andra föreställningar, känslor och intentioner. Jag gör det med utgångspunkt i en vetenskaplig metod som ska säkra den etiska positionen, göra utsagorna sanna eller i alla fall sannolika. Problem uppstår eftersom de jag tillskriver saker inte kan

²¹ Pearson: "History and animal agency", 7.

²² Pearson, "History and animal agency", 7; Thom van Dooren: *Flightway. Life and loss at the edge of extinction* (New York, 2014), 8f. van Dooren beskriver nödvändigheten av att söka biologisk och ekologisk kunskap, inte för att den är bättre utan för att den tillför perspektiv, 9.

opponera sig.²³ Men däri skiljer sig inte vargen från exempelvis en vallflicka från 1700-talet eller, för den delen, den observatör som i mitt exempel noterat vargen vid Rålambshov 1886. Jag behöver vara särskilt försiktig och kritisk om jag vågar mig på att läsa in intentioner som inte artikulerats i källorna.

En tredje form av agens är falsk, tillskriven och konstruerad. Den är språkligt formad och syftar till att beskriva varelser *som om* de utövar avsiktlig agens. Denna typ av agens tillskriver aktörer intressen och konfigurerar dem på ett specifikt sätt. I exemplet ovan kan vargens aktiva framträdande tolkas på detta sätt. Vargen i tidningen framställdes som ett hot, samtidigt som det i praktiken fanns mycket få vargar. I det slutande 1800-talets Sverige blev notiser om siktade vargar så vanliga att antalet kunde misstänkas överstiga mängden vargindivider i skogen. Ordet ”varghistorier” blev i slutet av 1800-talet en synonym för överdrifter och skarvade berättelser med svag sanningshalt.²⁴ Min vargnotis skriver alltså in sig i en given presslogik. Kanske var det inte ens en verklig varg i notisen ovan?

Samtidigt skulle man kunna invända att den avsiktliga agensen är lika tillskriven som den falska. Vilken är egentligen skillnaden? Svaret här får bli att den ändamålsinriktade agensen är resultatet av en kritisk läsning – på tvärs och med hjälp av annan forskning – medan den falska, så att säga, är inskriven i källans egen struktur. Åtminstone i detta exempel är det inte vargens perspektiv som tidningen tycks vilja synliggöra. Genom den västerländska historien har berättelser som inte utgår från ett antropocentriskt perspektiv varit ytterst ovanliga.²⁵ Jag kan därför dra slutsatsen att den verkliga vargen är sekundär för den som formulerat notisen. För att komma åt den verkliga vargens intentioner behöver jag istället ta hjälp av annan forskning och ett teoretiskt perspektiv. Den avsiktliga agensen är av en sort som inte vill synas – som, liksom vargen, döljer sig.

²³ Kirksey & Helmreich: ”The Emergence of multispecies ethnography”, 554.

²⁴ Karin Dirke, ”Where is the big bad wolf?”, i Patrick Masius & Jana Sprenger (red.), *A fairytale in question. Historical interactions between humans and wolves* (Cambridge, 2015), 114.

²⁵ Amitav Ghosh: *The Great derangement* (Chicago, 2016), 63–66.

Vargens vetande och vetenskap om vargen

I mitt lilla klipp från *Dalpilen* har jag nu vaskat fram en rad olika tolkningsramar. Utfallet blir olika beroende på vilken jag väljer. Jag kan välja att läsa vargen ur tidningens perspektiv, mot bakgrund av folkliga föreställningar och en idé om vad människor i 1800-talets Dalarna ville läsa om. Jag kan utläsa en berättelse om vargars villkor i Sverige och hur deras rörelser har format historien. Jag kan tolka notisen ur en mer filosofisk synvinkel och fråga mig om människans och vargens interaktioner kan säga något om levande varelsers livsvillkor i stort. Spelar dessa olika möjligheter roll? Jag menar att de gör det. Vi har alltför länge utgått ifrån att det bara är våra egna röster som är värda att lyssna till. Världen har i vår entoniga beskrivning blivit endimensionell.

Det väsentliga måste vara att jag blivit medveten om att det finns andra sammanhang som jag kanske inte kommer åt, inbäddade i de kontexter jag väljer. Målet måste vara lyhördheten för detta och att lyssna efter och försöka skildra de världar som finns där. Jag behöver tänka över vilka sammanhang jag vill aktualisera för att förstå. De ger olika resultat. Att aktualisera flera menings-sammanhang ger en mer mångfacetterad bild i analysen. Det är också viktigt att vara ödmjuk, att vara medveten om att det kan finnas många fler relevanta betydelser i källor än jag tror eller har möjlighet att helt avtäcka.

I de läsningar jag här utfört av *Dalpilens* lilla tidningsnotis finns således flera möjliga tolkningar att göra. En utgår ifrån att vargen visade sig och utgjorde ett hot, en varning för sin egen ondska, främmande makt eller kommande dåliga tider. En annan tolkning ser vargen som en sinnebild av mänsklig ondska. Den lilla notisen varnar oss i detta sammanhang för vår egen omänsklighet. Vi bör akta oss för att vara som vargar, det kan göra oss inhumana. En tredje tolkning utgår istället från vargens perspektiv. Här handlar det om att låta även vargens liv berika historien. Detta perspektiv ger vid handen att det inte är vargen, utan människan, som är hotfull.

Ett litet källmaterial, i detta fall ett tidningsklipp, kan alltså belysa stora frågor och ge nya vinklar på historien om jag tillgriper teoretiska perspektiv och aktivt skapar olika kontexter. Genom att inte ta för givet vad som utgör kontext, öppnar jag

för att förstå andra historiska aktörer, i exemplet en varg som visat sig i Stockholmstrakten. Kontextualisering kan därmed utveckla sig till ett argument för vikten av att också inkludera djur i historieskrivningen.

Genom att avläsa flera olika kontexter på detta sätt har jag förmått säga något om vargars villkor i 1800-talets Sverige, om hur man såg på vargar och deras uppdykande. Jag har lyft fram kunskap om hur stora rovdjur förhåller sig till människor och reflekterat över vad det kan betyda. Jag har sagt något om hur rädslor formas i förhållande till upplevda hot, hos såväl människor som vargar. Sist och slutligen har jag närmat mig en större sanning om hur fel vi kan hamna om vi enbart lyssnar till våra egna röster.

Bibliografi

Armstrong, Philip: *What animals mean in the fiction of modernity* (London, 2008).

Bergström, Roger, Karin Dirke & Kjell Danell: "The wolf war in Sweden during the eighteenth century. Strategies, measures and leaders", i Patrick Masius & Jana Sprenger (red.), *A fairytale in question. Historical interactions between humans and wolves* (Cambridge, 2015).

Dalpilen, 29 januari 1886.

Bull, Jacob (red): *Animal movements, moving animals. Essays on direction, velocity and agency in humanimal encounters* (Uppsala, 2011).

Derrida, Jacques: "The animal that therefore I am (more to follow)", *Critical Inquiry* 28: 2 (2002), 369–418.

Dirke, Karin: "Where is the big bad wolf?", i Patrick Masius & Jana Sprenger (red.), *A fairytale in question. Historical interactions between humans and wolves* (Cambridge, 2015).

Ekman, Henrik: *Vargen. Den jagade jägaren* (Stockholm, 2010).

Fridell, Staffan & Ingvar Svanberg: *Däggdjur i svensk folklig tradition* (Stockholm, 2007).

Fudge, Erica: *Pets* (London, 2014).

- Ghosh, Amitav: *The great derangement. Climate change and the unthinkable* (Chicago, 2016).
- Haraway, Donna: *When species meet* (Minneapolis, 2008).
- Kirksey, Eben, S. & Stefan Helmreich: "The emergence of multispecies ethnography", *Cultural anthropology* 25: 4 (2010), 545–576.
- McFarland, Sarah E. & Ryan Hediger (red.): *Animals and agency. An interdisciplinary exploration* (Leiden, 2009).
- Dooren, Thom van: *Flight Ways. Life and loss at the edge of extinction* (New York, 2014).
- Ordiz, Andres et. al.: "Do bears know they are being hunted?", *Biological Conservation* 152 (2012) 21–28.
- Ordiz, Andres, Ole-Gunnar Støen, Miguel Delibes et al.: "Predators or prey? Spatio-temporal discrimination of human-derived risk by brown bears", *Oecologia* 166:1 (2011), 59–67. <https://doi.org/10.1007/s00442-011-1920-5>.
- Orrelius, Magnus: *Historia animalum* (Stockholm, 1750).
- Pearson, Chris: "History and animal agencies", i Linda Kalof (red.), *The Oxford handbook of animal studies* (New York, 2014).
- Wolfe, Cary: "Human, all too human. 'Animal studies' and the humanities", *PMLA* 124: 2 (2009), 564–575.
- Wolfe, Cary: *What is posthumanism?* (Minneapolis, 2010).